

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Zwarte blanken: Afrikaanse soldaten in Nederlands Oost-Indië

Kessel, W.M.J. van

Citation

Kessel, W. M. J. van. (2006). Zwarte blanken: Afrikaanse soldaten in Nederlands Oost-Indië. *Geschiedenis Magazine*, 41(1), 8-13. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4763>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4763>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Zwarte Blanken

Afrikaanse soldaten in Nederlands Oost-Indië

Afrikanen zijn sterk, taai en opgewassen tegen tropische ziekten – met dit beeld voor ogen besloot Den Haag in 1831 tot een experiment met rekruten uit West-Afrika. Meer dan drieduizend jonge mannen werden in West-Afrika voor dienst in het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) geworven. Wat was hun positie in de koloniale samenleving?

PIET VAN KESSEL

Evenals andere koloniale legers rekruteerde het KNIL ook inheemse troepen, maar daar zat een risico aan: hun loyaliteit was nooit helemaal verzekerd. Ze werden dan ook bij voorkeur niet ingezet in de eigen streek van herkomst. Afrikaanse soldaten zouden zich niet verbroederen met inlanders, zo was de verwachting bij het ministerie van Koloniën. Volgens de gangbare gedachtegang keken Afrikanen neer op Aziaten, die immers blank noch zwart waren. Aziaten, van hun kant, beschouwden negers als kannibalen. Om zich te verzekeren van hun loyaliteit kregen de Afrikaanse soldaten in Indië de status van Europeaan. De beeldvorming aan Nederlandse kant was wisselvallig. Soms overheerste het beeld van de Afrikaan als prototype van de edele wilde. Als hij maar beschermd werd tegen verderfelijke Europese invloeden, zou hij trouw en dapper dienen. Anderen zagen de Afrikaanse soldaten vooral als overmoedige, verwaande en miltzieke praatjesmakers, die met straffe hand gedisciplineerd moesten worden om hen tot bruikbaar soldaat te vormen.

'De Afrikaan, bij het leger in Indië dienende, sluit

zich, wat zijne zeden en gewoonten betreft, in niets aan den Oosterling aan. Hij behoudt zijne eigene, en is en blijft een vreemdeling in het gewest, werwaarts hij is overgebracht. Integendeel zoekt hij zoveel mogelijk den Europeaan na te volgen.' Het beeld dat de 19de-eeuwse auteur W.L. Ritter hier schildert van de Afrikanen bij het Indische leger, voldoet in alle opzichten aan het gangbare stereotype: de Afrikaanse soldaten waren goed bestand tegen het tropisch klimaat, doorstonden alle vermoeienissen, waren opgeruimd van karakter en bezaten 'een moed, die, wanneer hij niet getemperd wordt, schier aan dolheid grenst'. De Afrikanen waren gewend aan een sobere levenswijze, maar vanwege hun opvliegend karakter was 'eene strenge krijgstucht' nodig. 'Hij verheft zich eenigzins op zijn fysieke krachtvolle meerderheid en veracht daardoor den inlander.'

Ook C.M. Kan, hoogleraar aardrijkskunde in Amsterdam, preees de Afrikaanse soldaten om hun loyaliteit en hun dapperheid, waartoe zij werden aangespoord 'door den schier ingeboren wrok, welke den Africaan tegenover het Maleische ras bezielt'. Er is geen enkele reden waarom de Afrikanen een 'ingeboren wrok' zouden koesteren tegenover Aziaten. Voor hun inlijving in het KNIL waren ze geheel onkundig van het bestaan van Aziaten. Toch keert dit argument met grote regelmaat terug, zowel in de memoires van oud-kolonialen als in de officiële stukken van het ministerie van Koloniën.

Men redeneerde dat het handhaven van de sociale afstand en het tegengaan van verbroedering van groot belang was voor de koloniale overheerser. Ritter beklemtoonde de noodzaak om de Afrikaanse soldaten, en zelfs hun afstammelingen, 'geheel van den Oosterling vreemd te houden'. Beking tot het christendom gold als een probaat middel om de afstand tussen de Afrikaanse soldaten en de overwegend islamitische bevolking zo groot mogelijk te houden. Dat

dit systeem niet waterdicht was, toonde Ritter zelf aan met zijn opmerking over 'de vele kroeskopjes, de vruchten der huiselijke vereeniging van de Afrikaanschen soldaat met de Nonâ's van het land'

Voor de Afrikanen, die immers als vreemdelingen naar Indie kwamen, was het leger een substituut-familie, die zorgde voor hun onderhoud en hun veiligheid in een vijandige omgeving. De koloniale ideologie hinkte echter op twee gedachten. Enerzijds moesten de Afrikaanse soldaten zich zoveel mogelijk identificeren met hun status als Europees militair, om solidarisering met de koloniale onderdanen te voorkomen. Anderzijds had de koloniale overheid ook een langetermijnperspectief: de Afrikaanse soldaten konden de kern vormen van een militaire kaste die ook in volgende generaties jongens voor het leger zou leveren. Maar daarvoor waren vrouwen nodig. De dienstvoorwaarden lieten weliswaar de mogelijkheid open dat de Afrikanen onder bepaalde voorwaarden hun vrouw mochten meenemen, maar uit de archieven blijkt nergens dat Afrikaanse rekruten van die mogelijkheid gebruik maakten. Dus leefden zij, net als de Europese en inlandse soldaten, in de Indische kazernes samen met hun sannah, hun inlandse huishoudster. Afrikanen die in Indie een gezin stichtten, werden steeds minder vreemdeling. Familieverbanden schiepen nieuwe loyaliteiten – al was dat niet de opzet van de koloniale overheid.

Houtskoolopslag

De Afrikaanse KNIL-soldaten waren niet de enige en ook niet de eerste Afrikanen in de Indonesische archipel. Niet alleen het Atlantisch gebied heeft zijn Afrikaanse diaspora. Portugezen, Nederlanders, Engelsen en Fransen brachten slaven mee uit Afrika, maar ook islamitische rijken in het gebied van de Indische Oceaan maakten op grote schaal gebruik van Afrikaanse slaven als

soldaten, lijfwacht of huispersoneel.

De islamoloog C. Snouck Hurgronje vermeldt dat Atjeeers vaak Afrikaanse slaven meebrachten van hun bedevaart naar Mekka. Deze Afrikanen, die ongeacht hun herkomst 'Abyssiniërs' werden genoemd, werden meest als huisbediende of als lijfwacht gebruikt. Voor zover de bewoners van de Indonesische archipel bekend waren met Afrikanen, hadden ze alle reden hen te vrezen. Onder het VOC-bewind was het de gewoonte om Afrikanen in Indie te gebruiken als beuisknecht. ►

Atjeh veteraan Kees Pop, een Afrikaner die dienst had gedaan bij het KNIL, werd in 1882 in Harderwijk geportretteerd door Isaac Israëls. Hij was toen op de terugweg naar West-Afrika. Verreweg de meeste rekruten uit Afrika bleven echter in Indie. Rijksmuseum Amsterdam.

ten en politie-assistenten. De commandant van het Indisch leger, generaal-majoor H.J.J.L. de Stuers, betuigde in 1831 zijn instemming met de Afrikaanse werving omdat hij op Sumatra's Westkust zelf had waargenomen dat 'onder de politie dienaars de Africanen de meeste schrik verwekten'. Later in de 19de eeuw werden Afrikaanse

De Indonesiërs beschouwden de Indo-Afrikanen als onderdeel van de koloniale overheersers

bataljons op grond van deze reputatie ingezet in de Atjeh-oorlog.

Voor het reconstrueren van de inheems-Indonesische visie op de Afrikaanse soldaten is weinig bronnenmateriaal. Veelzeggend is in ieder geval de Maleise naam voor de Afrikaanse militairen en hun Indo-Afrikaanse nakomelingen: Belanda

Hitam, oftewel Zwarte Hollanders. In het Javaans heetten ze Londo Ireng, Zwarte Blanken. Die benamingen geven duidelijk de sociale afstand aan tussen 'inlanders' en Afrikanen en duiden op een geprivilegieerde status. Veel later, in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, kreeg deze benaming een negatieve lading: wie met de Hollanders heulde, was niet welkom in de Republiek Indonesia.

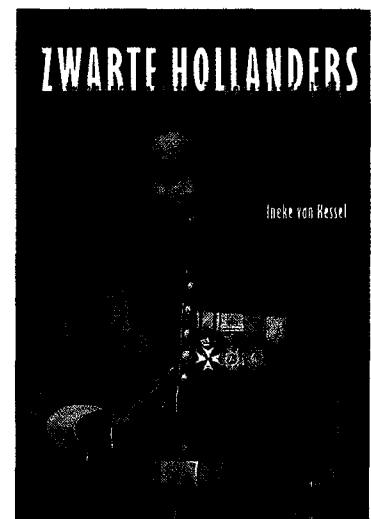
De houding van de Indonesiërs was altijd enigszins ambivalent. Enerzijds vreesden ze de Afrikanen, die zoveel groter en sterker waren dan de tengere Javanen. Anderzijds keken de Indonesiërs ook wel neer op de Afrikanen, met hun zwarte huid en hun kroeshaar. Zwart stond gelijk met onbeschaafd. De Afrikaanse wijk in de garnizoensstad Poerwodjo (Purwodjoe) op Midden-Java had de bijnaam Gudang Areng: Houtskoolopslag. De Indonesische geschiedkun-

De 'zwarte Zwitsers' van het KNIL

Tussen 1831 en 1872 wierf Nederland 3080 jonge mannen in West-Afrika voor dienst in het Oost-Indisch leger. Als gevolg van de afscheiding van België was het nationale reservoirstaan mankracht voor het leger opeens gehalveerd. De werving van vrijwilligers uit andere Europese landen, zoals Duitsland en Zwitserland, stuitte op de invoering van de nationale dienstplicht in de meeste Europese staten. Bovendien hadden de enorme verliezen in de Java-oorlog (1825-1830) de aantrekkingskracht van het koloniale leger niet bepaald vergroot. Zo ontstond het idee om soldaten te werven aan de West-Afrikaanse Goudkust, waar Nederland nog enkele forten bezat uit de tijd van de West-Indische Compagnie, met als hoofdkwartier St. George d'Elmina.

Een eerste proefdetachment Afrikaanse rekruten werd in 1832 ingezet in gevechtsacties op Sumatra. Ze voldeden goed, maar ook in Afrika waren nauwelijks vrijwilligers te krijgen. Dus zond koning Willem I in 1836 generaal-majoor Jan Verveer naar Kumasi, de hoofdstad van het Ashanti-rijk, om een verdrag te sluiten over de levering van soldaten. De Ashantikoning zelf zou duizend man leveren, in ruil voor zesduizend geweren

met kruit. Daarnaast mocht een Nederlandse agent in Kumasi een rekruteringsbureau openen. Koning Kwaku Dua zond zijn zoon en zijn neef mee met Verveer naar Nederland om hen daar een Europese opleiding te laten volgen. Het levensverhaal van Kwasi Boakye en Kwame Poku is beeldend verteld in de historische roman van Arthur Japin, *De zwarte met het witte hart* (Amsterdam 1997, in 2005 opnieuw uitgekomen bij de Arbeiderspers). Maar bij het Ashanti-volk waren ook geen vrijwilligers te vinden. De rekruten waren slaven van de Ashanti, die zich vrijkochten met een voorschot op hun soldij. Al met al vertrokken tussen 1836 en 1842 toch zo'n 2200 man van Elmina naar Batavia, deels afkomstig van de Goudkust, deels uit het binnenland. Over vijftig Afrikaanse rekruten die niet naar Indië maar naar Suriname werden gebracht, schreef Silvia de Groot 'Van Donko's tot Guides: Afrikaanse rekruten in het Surinaamse leger 1840-1886', in *De Gids* (1990), nr. 10/11. Het KNIL was niet berekend op zo'n grote toevloed van Afrikanen, die tientallen verschillende talen spraken. Onvrede over inbreuken op de belofte van gelijke behandeling met de Europese troepen leidde

omstreeks 1840 tot een reeks muiterijen op Java en Sumatra. Begin 1842 werd de Afrikaanse werving gestaakt. In 1849 maakten de Afrikaanse troepen echter zo'n uitstekende indruk in de Derde Expeditie naar Bali dat de legerleiding in Indië aandrong op hervatting. Tussen 1860 en 1872 werden nog achthonderd Afrikaanse rekruten aangevoerd. In 1872 gingen de Nederlandse Bezittingen ter Kuste van Guinea over in Engelse handen en kwam er een eind aan de werving in West-Afrika.

dige Endri Kusurri, zelf afkomstig uit Poerworedjo, tekende rond 1978 oude verhalen op die over de Afrikanen de ronde deden. Als 'Afrikaanse eigenschappen' golden drift, de lust tot oorlogvoeren en doden, en luidruchtig geschreeuw. Van de Nederlanders namen de Afrikanen de taal, de godsdienst en het onmatig drankgebruik over, is het gangbare beeld, maar van de Javaanse echtgenotes en huisbedienden ging een beschavende werking uit.

Een andere bron voor de gevoelens van de Javanen jegens de Afrikanen zijn de memoires van de 19de-eeuwse veelschrijver kolonel W.A. van Rees. Hij schreef onder andere over de reeks muite-rijen die in de jaren 1839-1842 uitbrak bij de Afrikaanse compagnieën. Wat was begonnen als protestacties tegen inbreuken op de belofte van gelijke behandeling met de Europese soldaten, escaleerde tot gewapende munterij, mede als gevolg van de communicatieproblemen. Van Rees verhaalt over de munterij in Poerworedjo vanuit het perspectief van een waarschijnlijk fictief personage, de Javaanse sergeant Saridin. Deze worstelt met de vraag hoe de Afrikaanse soldaten, die wel tien tot twintig keer zwarter zijn dan Javanen, niettemin in het leger boven de inlandse soldaten zijn gesteld. In de ogen van Saridin zijn de Afrikanen onbeschaafde barbaren, die in Afrika gewend waren het bloed van hun overwonnen vijanden te drinken. En die mannen hadden nu het recht om net als de Europeanen schoenen te dragen aan hun onbehouwen voeten, terwijl de inlandse troepen blootsvoets moesten gaan! Ook al is dit beeld afkomstig uit de mémoires van een Nederlandse KNIL-officier, het ligt voor de hand dat de auteur zich liet inspireren door de verhalen die hij in de kazerne had opgevangen. De negersoldaat is het kleurrijkst beschreven in de eind-19de-eeuwse jeugdroman *De Zwarte Jager*. De held van het verhaal, de Afrikaanse korporaal Jan den Prins alias Wamba Ouli Bouli Bourm, is een uitvergrote versie van de Afrikaanse KNIL-soldaat: een zwarte reus met bijbehorende reuzenkracht en reuzenmoed. Wamba is tot het uiterste loyaal aan diegenen van wie hij een goede behandeling ondervond, maar wraakzuchtig en meedogenloos tegenover diegenen die hem gekrenkt hebben.

Geslaagd

Hoe zagen de Afrikaanse soldaten en hun nakomelingen hun eigen positie? Alles wijst erop dat velen zich snel hebben geïdentificeerd met hun

nieuwe rol als 'Europees' KNIL-soldaat. Bij hun inlijving in het leger werd hun identiteit bepaald door hun etnische afkomst: Mossi, Grunshi, Fanti, Dagomba. Eenmaal in Indië ontwikkelden de soldaten een hechte onderlinge solidariteit als 'Afrikanen'. De vereenzelviging met de identiteit van 'Afrikaan' kon pas ontstaan in de diaspora. In de 19de eeuw zagen mensen in Afrika zichzelf niet als Afrikanen, maar als leden van hun etnische en verwantschapsgroep. Als Afrikanen konden de soldaten aanspraak maken op gelijkberechtiging met de Europese KNIL-soldaten. Dat ze doordrongen waren van hun recht op gelijke behandeling blijkt uit de genoemde reeks opstootjes en munterijen van omstreeks 1840. Toen hun Europese bultzakken (stromatrassen) werden vervangen door inlandse slaapmatjes, gingen de Afrikaanse soldaten massaal tot actie over. Volgende generaties Indo-Afrikanen kregen soms wel een idee van hun etnische afstamming overgeleverd, maar die identiteit raakte geheel ►

Jacobus Jol, als KNIL-soldaat in Afrika geworven in 1862, met zijn dochter en schoonzoon in Oost-Indië. Uit *Ineke van Kessel, Zwarte Hollanders* (Amsterdam 2005)

Eenvijfde van de afgezwaide Afrikaanse soldaten vestigde zich in een van de garnizoenssteden op Java. Zij werden de stamvaders van kleine Indo-Afrikaanse gemeenschappen die zich sterk identificeerden met hun Nederlandschap. Josephus en Louise Comijs Gort (beiden tweede generatie Afrikanen in Indie) hun kinderen Adel en Josephine en de baboe Semarang ca. 1910. Uit Ineke van Kessel *Zwarte Hollanders* (Amsterdam 2005).

los van de preciese geografische context. In een familie werd de Mossi-afstamming gekoppeld aan Mozambique en Zuid-Afrika, anderen dachten hun herkomst te traceren naar Ethiopie. Een van de weinigen met een duidelijk idee van de geschiedenis van de Afrikaanse KNIL-soldaten was luitenant Doris Land, zoon van de Afrikaanse soldaat Govert Land, die in 1862 in dienst was getreden. In 1939 typte luitenant Land een stuk van vier kantjes, getiteld 'Het ontstaan van de Afrikaansche kampong te Poerworedjo', waarin de herkomst wordt getraceerd naar St. George d'Elmina. Doris Land, het informele hoofd van de Afrikaanse wijk in Poerworedjo, was duidelijk trots op de geslaagde carrières en wapenfeiten van de Indo-Afrikaanse jongemannen. De meeste jongens wachtten met ongeduld op hun zestiende verjaardag, popelend om in vaders voetspoor bij het leger te gaan. Het kweken van een militaire kaste was tot op zekere hoogte gelukt, ondanks de vermenging van Afrikanen en inheemse Indonesiërs.

Hebben de Afrikaanse soldaten in Indie beantwoord aan de verwachtingen? Na de panische schrikreacties op de Afrikaanse muerijen van 1839-1842 overheerste de waardering. De Afrikanen golden als dappere en loyale soldaten, althans zolang ze goed behandeld werden. Maar de sterfte onder de Afrikaanse troepen was niet lager dan onder de Europese manschappen. Ze waren goed bestand tegen het klimaat, maar niet tegen de tropische ziektes in Indie. Weinigen sneuvelden op het slagveld, de meerderheid van de ruim drieduizend in Afrika geworven soldaten bezweek tijdens hun lange dienstdtijd aan ziektes of verwondingen. Zo'n vijftien procent koos

Panther als voorvader

Lang niet alle nakomelingen van Afrikaanse KNIL-soldaten waren op de hoogte van hun herkomst. Archeologe en journaliste Griselda Molemans kwam toevallig op het spoor van haar Afrikaanse wortels tijdens een interview voor een boek over vrouwen die na de oorlog uit Indie naar Nederland kwamen. Men vroeg haar of oom Molemans die destijds in het Afrikaanse Kamp in Poerworedjo woonde soms familie van haar was. Dit leidde tot een speurtocht die

via gesprekken met haar eigen familie en archiefonderzoek in de stamboeken van het KNIL naar een dorpje in Afrika leidt. Ouom som in Burkina Faso. Hier werd in 1840 de dorpschef geroofd. Hij had de bijnaam De Panther (naar het vel dat hij droeg als hij au dientie hield). Omgedoopt tot Molemans ging hij op het fregat de Menado als rekrut naar Indie. Griselda Molemans volgt het spoor van haar voorvader – of was dat toch iemand anders? Haar levendige en gedetail

leerde verslag is niet alleen een neerslag van het onderzoek naar haar eigen familie geschiedenis maar geeft ook een beeld van het leven van andere Indo-Afrikaanse militairen en hun gezinnen en van de wonderlijke positie waarin de Belanda Hitam zich in de koloniale samenleving bevonden.

Griselda Molemans *In het voetspoor van De Panther* (Amsterdam 2005)

na afloop van hun contract voor terugkeer naar Afrika, waar de meesten zich vestigden op een heuvel achter het Nederlandse kasteel St. George d'Elmina – van waaruit zij of hun voorvader destijds als nieuwbakken rekrut scheep naar het oosten waren gegaan. De heuvel staat nog steeds bekend als Java Hill, maar onder de bewoners is het verhaal van de Java-veteranen niet of nauwelijks bekend. Ongeveer 20 procent vestigde zich na het afzwaaien in een van de garnizoenssteden op Java. Zij werden de stamvaders van kleine Indo-Afrikaanse gemeenschappen, die zich sterk identificeerden met hun Nederlanderschap. De Indo-Afrikaanse kinderen bezochten de Europese school, spraken Nederlands als moedertaal, waren christelijk – meestal katholiek – gedoopt en beschouwden zich als Nederlanders. Daarin stonden ze niet alleen. Ook de Indonesiërs beschouwden de Indo-Afrikanen als Nederlanders, als onderdeel van de koloniale overheersers. Volgens de verhalen die Endri Kusururi rond 1978 hoorde in Poerworedjo achtten de Afrikanen zich duidelijk verheven boven

Het KNIL rekruteerde Afrikaanse slaven die zich vrijkochten met hun soldij

de Javanen. Ze hoorden bij de wereld van de kolonisator, niet bij de gekoloniseerden. Familiefoto's uit het begin van de 20ste eeuw illustreren inderdaad het standsbesef: smetteloos geklede Indo-Afrikanen van de tweede generatie poseren zelfbewust voor de camera, met de baboe op de achtergrond. Binnen twee generaties had een deel van de Afrikaanse rekruten zich opgewerkt van slaaf in Afrika tot de onderste regionen van de koloniale middenklasse op Java, gewend aan de diensten van baboe, kokkie en tuinjongen.

De Indonesische onafhankelijkheid zette een punt achter het verhaal van de Afrikanen in Indië. De grote meerderheid van de Indo-Afrikanen koos na 1949 voor overkomst naar Nederland, omdat ze in eigen ogen deel uitmaakten van 'Neêrlands stam'. Een enkeling bleef achter: zij gingen in de loop van de tijd op in de Indonesische samenleving. In Poerworedjo zijn onlangs twee oude straatnaambordjes in ere hersteld: Gang Afrikan I en II herinneren aan de Afrikaanse gemeenschap die hier een eeuw lang heeft gewoond. Nazaten in Nederland hebben het onderling contact behouden, onder meer dankzij de reünies van de stichting Indo-Afrikaans Kontakt (IAK). ■

Ineke van Kessel is historicus en journalist, en is verbonden aan het Afrika-Studiecentrum in Leiden. Dit artikel is gebaseerd op haar boek *Zwarte Hollanders. Afrikaanse soldaten in Nederlands-Indië* (Amsterdam 2005), KIT Publishers.

COLUMN

ELS KLOEK

De kunst van het weglaten

Tegenwoordig schrijf ik voornamelijk korte stukjes. Samen met drie collega's werk ik aan het Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland. Hierin zullen naar verwachting rond de duizend levensbeschrijvingen bijeen worden gebracht van vrouwen van voor 1850 die ooit naam hebben gemaakt, maar nu meestal zo goed als vergeten zijn. Wat is kort? Dat varieert van een paar zinnen (de kortste die we nu hebben is 48 woorden) tot maximaal 2500 woorden. Voor het schrijven van de langere stukken vragen we externe deskundigen. De 'kleintjes' schrijven wij zelf. Nu is mij gevraagd om dit jaar columns voor *Geschiedenis Magazine* te schrijven. Nog meer korte stukjes dus. Maar daarmee houdt de gelijkenis ook op, want een columnist schrijft over iets dat hem of haar op dat moment bezig houdt, terwijl een lemmaschrijver zich juist strikt aan de feiten dient te houden. Een column is een observatie, een beschouwing in het klein, terwijl een lemma van een biografisch woordenboek juist een hoog naslagwerkgehalte moet hebben. Voor een column hoeft je geen onderzoek te doen, voor een lemma wel. Natuurlijk probeer ik die lemmata zoveel mogelijk te schrijven op basis van bestaande literatuur, maar soms moet je ervoor naar het archief.

Een voorbeeld: ik werk nu aan Isabella van Hattem. Zij staat in het biografisch woordenboek van Van der Aa (1852-1878): toen haar man, ds. Bysterus, tussen 1621 en 1631 vanwege zijn remonstrantse sympathieën gevangen zat, eerst in de Gevangenpoort in Den Haag, later op Loevestein, reisde zij hem steeds achterna en stelde alles in het werk om hem eten, kleren, geld en schrijfgerei te bezorgen. In 1624 kreeg zij eindelijk toestemming om zich met haar kinderen ook op Loevestein te laten opsluiten. Geen enkel boek over de geschiedenis van Loevestein of de vervolging der remonstranten meldt haar levensjaren. Sterker nog, als haar man in 1631 met zes andere predikanten met een bootje 's nachts weet te ontsnappen, met achterlating van hun vrouwen, wordt er nooit bij verteld of Isabella een van die vrouwen was. Was Isabella toen nog in leven? Wel wordt steevast gemeld dat de vrouwen werden vrijgelaten nadat zij een verzoekschrift aan de Staten-Generaal hadden gericht. Jammer dus dat andere historici de kunst van het weglaten ook zo goed verstaan. Ook al gaat het om een kort stukje, nu moet ik toch nog even naar het Nationaal Archief om te kijken of de naam van Isabella staat onder dat verzoekschrift. Dat is wel het minste wat ik voor haar kan doen.